

PSYCHOLOGICZNE UWARUNKOWANIA ZABURZEŃ ZACHOWANIA W ŚWIETLE WYBRANYCH BADAŃ

Model określania etapu rozwoju w sytuacji zaburzeń w zachowaniu

Motto: „Nieważne ile razy upadniesz,
ważne ile razy się podniesiesz”
(Philip Kaplean, nauczyciel zen)

Stopień komplikacji rzeczywistości, ogrom i tempo zmian, wielość informacji i czynników, które musimy brać pod uwagę przy podejmowaniu decyzji, sprawia, że zasoby, jakie posiadamy i używaliśmy do tej pory do radzenia sobie z pracą i życiem, przestają już wystarczać. Obserwowana bezradność kompetencyjna i intelektualna, jakiej doświadczają nauczyciele, rodzice i społeczeństwo wobec problemów wychowawczych, demoralizacji, agresji i postępującej przestępczości młodych ludzi, stała się inspiracją do zaprezentowania przeglądu literatury i badań własnych na temat zaburzeń zachowania. Ponadto celem artykułu jest ustalenie sposobu uchwycenia ważnych momentów zagrażających prawidłowemu rozwojowi jednostek.

Badania na temat przestępczości nieletnich zostały przeprowadzone w Wydziale III Rodzinnym i Nieletnich Sądu Rejonowego w Będzinie. Zebrany materiał w oparciu o rozmowy i wywiady z sędziami, a także na podstawie analizy dokumentów pozwala stwierdzić, iż nieletni popełniają przestępstwa przeciwko mieniu, głównie kradzieże z włamaniem. Następną kategorią są rozboje i wymuszanie oraz przestępstwa przeciwko życiu i zdrowiu, w tym w szczególności bójki, pobicia oraz różnego rodzaju uszkodzenia ciała. W odniesieniu do lat poprzednich wzrosła liczba nieletnich podejrzanych o popełnione zabójstwo, o uszkodzenie ciała i rozbój. Miejscem rozbojów najczęściej staje się szkoła. Młodzież używa niebezpiecznych środków, tj. broni gazowej, kastetów, kijów bejsbolowych, noży. Statystyki odnotowują wzrost nieletnich dokonujących kradzieży i kradzieży z włamaniem. Sprawcami najczęściej są starsi chłopcy, uczniowie szkół podstawowych i zawodowych. Działają w zorganizowanych grupach i używają przemocy nawet wobec dorosłych. Przestępstwa popełniane są w związku ze spożywaniem alkoholu, który piją coraz to

* Dr psychologii; Wyższa Szkoła Humanitas w Sosnowcu.

młodzi. Co rok zwiększa się udział dziewcząt, które popełniają także przestępstwa z użyciem przemocy. Zaskakujące jest to, że coraz bardziej obniża się wiek inicjacji przestępczej. Rośnie liczba dzieci 8, 9, 10, 11-letnich rejestrowanych przez policję.

W naszym systemie prawnym granice odpowiedzialności karnej ustalono na 17 lat (art. 10§1 kk). Inne są zasady odpowiedzialności i sposoby postępowania z nieletnim, a inne z młodocianym. Osoba poniżej 17 lat nie ponosi odpowiedzialności karnej, sprawy rozstrzyga Sąd Rodzinny, który stosuje środki wychowawcze, lecznicze i naprawcze. Kodeks karny dopuszcza możliwość karania niektórych nieletnich tak jak młodocianych (art. 10§2 kk). Są to przypadki jednostkowe, odnoszące się do nieletnich głęboko zdemoralizowanych, sprawców, którzy ukończyli 15 lat i popełnili ciężkie zbrodnie, tj. zabójstwa, gwałty, pobicia, rozboje. Sprawy te rozstrzygane są przez sądy powszechne, natomiast decyzje o uruchomieniu tej procedury podejmuje Sąd Rodzinny. Młodzież od lat 17 ponosi odpowiedzialność za naruszenie norm karnych. Zmniejszyła się ilość środków naprawczych, w tym umieszczanie w zakładzie poprawczym. Ten środek traktuje się jako najsurowszy i ostateczny. Zwiększa się zastosowanie środków łagodniejszych, tj. upomnienia, dozór rodziców, nadzór kuratorski i skierowania do ośrodków kuratorskich. Skazani nieletni umieszczani są na podstawie wyroku sądowego w placówkach opiekuńczo-wychowawczych lub młodzieżowych ośrodkach wychowawczych.

Tabela 1. Charakterystyka spraw nieletnich w latach 2004-2008

Lata	Ilość spraw ogółem	w tym	
		demoralizacja	czyny karalne
2004	318	124	194
2005	369	134	235
2006	356	127	229
2007	332	151	181
2008	375	152	223
Suma	1750	688	1062

Źródło: S. Pawlik, W. Kobiec-Bednarska, R. Motyl, *Przestępstwa nieletnich. Statystyka sądowa przestępczości nieletnich za okres 2004-2008*

Tabela 2. Statystyka sądowa przestępstw dokonanych przez nieletnich w latach 2004-2008 w Będzinie

2004 rok			
Demoralizacja	Kradzież	Kradzież z przywłaszczeniem	Inne
145	41	40	23
2005 rok			
Demoralizacja	Kradzież i bójka z pobiciem	Kradzież z przywłaszczeniem	Inne
170	41	37	22
2006 rok			
Demoralizacja	Kradzież z przywłaszczeniem	Kradzież	Inne
170	44	40	36
2007 rok			
Demoralizacja	Kradzież	Kradzież z przywłaszczeniem	Inne
168	44	42	40
2008 rok			
Demoralizacja	Kradzież i bójka z pobiciem	Kradzież z przywłaszczeniem	Inne
176	48	45	41

Źródło: S. Pawlik, W. Kobięc-Bednarska, R. Motyl, *Przestępstwa nieletnich. Statystyka sądowa przestępczości nieletnich za okres 2004-2008*

Badania naukowe na temat rozwoju teorii osobowości spowodowały, że podjęto wiele badań zmierzających do ustalenia, które z elementów osobowości mogą być odpowiedzialne za przestępcze zachowania człowieka. Autorzy piszący o wadliwej strukturze i funkcjonowaniu osobowości, jako mechanizmu regulacyjnego, koncentrują się wokół takich struktur osobowości, jak: potrzeby, postawy, system wartości, obraz siebie i świata, samoocena, samoakceptacja, poczucie sensu życia, poczucie tożsamości¹.

Jan Konopnicki uważa, że zaburzone zachowanie, między innymi bunt przeciwko autorytetom, niestałość emocjonalna, agresywność, kradzieże to reakcje obronne, powstające w wyniku przeżywania stanów frustracji w następstwie niepowodzeń szkolnych².

Natalia Han-Ilgiewicz, kierując się wieloletnią obserwacją dzieci popadających w konflikt z prawem, twierdzi, iż przejawiają one niedostateczną akceptację norm społecznych, niezdolność do identyfikowania się ze swoimi celami i wartościami.

¹ B. Hołyst, *Przestępczość nieletnich*, [w:] *Encyklopedia pedagogiczna*, red. W. Pomykało, Wyd. Innowacje, Warszawa 1993.

² J. Konopnicki, *Mechanizmy psychologiczne wykołajenia przestępczego i resocjalizacji w świetle wyników dotychczasowych badań krajowych*, [w:] J. Szałański (red.), *Wina – kara – nadzieja – przemiana*, Łódź – Warszawa – Kalisz 1998.

Podkreśla takie korelaty jak niespójność lub wręcz sprzeczność pojęć o sobie, brak zrozumienia samego siebie, zarozumiałość³.

Opóźnienia i upośledzenia rozwoju umysłowego, słaba pamięć, ograniczony zakres uwagi, brak szerszych zainteresowań i ciekawości, apatia, brak wytrwałości, nieadekwatne reagowanie na bodźce (drażliwość, wybuchowość), stany upojenia alkoholowego osłabiające hamulce psychiczne, zaburzenia w sferze emocjonalno-wolitionalnej to psychologiczne korelaty procesu wykołajenia się, wyróżnione między innymi przez K. Pospiszyla, S. Batawie. Ponadto autorzy ci uważają, iż przyczyny przestępczości nieletnich korelują ze słabą zdolnością do kontaktów uczuciowych, podatnością na sugestię, niekontrolowaną impulsywnością i reakcjami agresywnymi. Wyniki tych badań wskazują na hamujący wpływ lęku na zachowania przestępcze⁴.

Agresja

Wyrazem agresji w dzisiejszym świecie są już nie tylko wojny, obozy zagłady czy pospolita przestępczość, ale również wzajemne kontaktowanie się ludzi często nasycone jest agresją⁵. Świat przepełniony jest informacjami o powszechnej przemocy i agresji, powodującymi zanik poczucia bezpieczeństwa, izolację i dystans we wzajemnych stosunkach międzyludzkich. Agresja, przemoc, konflikt i nietolerancja stają się stałymi elementami życia codziennego, kultury masowej.

W psychologii z pojęciem agresji łączy się nazwiska Freuda i Adlera. Zainteresowanie agresją datujemy na początek XX wieku, a badania naukowe zaczęły się w latach pięćdziesiątych⁶.

Na gruncie psychologii A. Frączek agresję nazywa „czynności mające na celu zrobienie szkody i spowodowanie utraty cenionych społecznie wartości, zadanie bólu fizycznego lub spowodowanie cierpienia moralnego innemu człowiekowi”⁷.

Teorie wyjaśniające zjawisko agresji można najogólniej podzielić na: teorię popędu (Adler, Freud, Lorenz), podkreślającą biologiczną funkcję agresji wymagającej wyładowania, teorię związku agresji z frustracją (J. Dollard), która głosi, że każda frustracja prowadzi do agresji (dziś wiadomo, że nie zawsze tak jest) oraz teorię uczenia się (A. Bandura, R.H. Walters), głoszącą, że zachowania agresywne są, tak jak wszystkie inne zachowania, wyuczone, w oparciu o warunkowanie instrumentalne oraz modelowanie⁸.

Wyniki badań przeprowadzonych między innymi przez Dorotę Kubacką-Jasiecką, Marka Kosewskiego, J.M. Stanika, Krystynę Ostrowską, Kazimierza Pospiszyla pokazują związek agresji z przestępczością. Marek Kosewski wskazuje na wyższe wskaźniki agresji u więźniów niż u studentów, dodatkowo stwierdzając u więźniów brak poczucia winy po popełnieniu czynu agresywnego. Więźniowie wykazywali

³ N. Han-Ilgiewicz, *W poszukiwaniu dróg resocjalizacji*, PWN, Warszawa 1967.

⁴ K. Pospiszyl, *Psychologiczna analiza wadliwych postaw społecznych młodzieży*, PWN, Warszawa 1973.

⁵ I. Obuchowska, *Agresja*, [w:] *Encyklopedia pedagogiczna*, red. W. Pomykało, Wyd. Innowacje, Warszawa 1993.

⁶ Tamże.

⁷ T. Pilch, *Agresja i nietolerancja jako mechanizmy zagrożenia ładu społecznego*, [w:] *Pedagogika społeczna*, red. T. Pilch, I. Lepalczyk, Wyd. AK, Warszawa 1995.

⁸ I. Obuchowska, *Agresja...*

również brak hamulców, łatwość wzbudzania gniewu, nastawienie percepcyjne na bodźce będące sygnałami wywołującymi reakcje agresywne.

Dorota Kubacka-Jasiecka stwierdziła u jednostek agresywnych nieadekwatny, ambiwalentny obraz siebie, uwarunkowany niedojrzałością emocjonalną; brak lub obniżoną zdolność do modelowania reakcji, mały próg tolerancji na stres, żądanie natychmiastowej gratyfikacji, brak utrwalonych i zinternalizowanych ograniczeń, niezdolność do radzenia sobie z ustawicznym lękiem. Badana grupa agresywnych przestępców ocenia świat jako nieufny i wrogi, z którym trzeba walczyć⁹.

K. Pospiszyl w swych badaniach stwierdził, iż cechą charakterystyczną dla zachowania neurotycznego jest lęk, natomiast dla przestępczego podstawowym czynnikiem jest agresja. Autor ten uważa, że agresja wykazuje tendencje do utrwalania się jako bardziej lub mniej stała cecha charakteru, gdyż posiada właściwości katartyczne. Czyny agresywne rozładowujące napięcie psychiczne mogą być odczuwane jako przyjemny stan, a to sprzyja utrwalaniu się wybuchów agresji. Pogląd ten jest kwestionowany przez innych autorów¹⁰.

J. Szałański uważa, iż agresywne zachowania młodzieży są swoistą prowokacją obronną w odpowiedzi na poczucie odtrącenia, zwłaszcza przez rodziców. Nieudany proces identyfikacji prowadzi w konsekwencji do niskiego poczucia winy lub jego braku. Oraz że „agresywność sprzyja przyswajaniu wzorów zachowania przestępczego. Nasilenie agresywności powoduje osłabienie mechanizmów kontroli wewnętrznej, co prowadzi do niedostatecznego przewidywania skutków własnych czynów i obniżenia zdolności do przeżywania bezinteresownej życzliwości”¹¹.

Empatia a przestępczość

Przejawy patologii w życiu społecznym powodują konieczność zwrócenia uwagi na znaczenie empatii w kontaktach międzyludzkich. Istnieje w literaturze wspólny trend wyodrębniający dwa rodzaje empatii: emocjonalnej i poznawczej. Janusz Reykowski rozumie empatię emocjonalną jako reakcję wywołaną spostrzeganiem cudzych emocji, która w efekcie powoduje doświadczanie cudzych uczuć jako własnych, współodczuwanie, współczucie, które również jest reakcją na cudze emocje. Empatia poznawcza to proces polegający na stawianiu się w czyimś położeniu i w związku z tym na trafnym rozumieniu cudzych uczuć, myśli, pragnień¹².

Liczne badania wskazują na pozytywną rolę empatii w procesie rozwoju emocjonalno-społecznego. Empatia powoduje zachowania altruistyczne, jest związana z tendencją do współpracy, pozytywnie wpływa na proces kontrolowania i hamowania agresji, koreluje z poczuciem winy dzięki zdolności do antycypowania sytuacji i przyjmowania roli ofiary. Wpływa też na konstruktywne rozwiązywanie konfliktów społecznych.

Empatia pozostaje w relacji z cechami osobowości.

⁹ K. Ostrowska, *Psychologiczne determinanty przestępczości młodocianych*, PWN, Warszawa 1981.

¹⁰ K. Pospiszyl, *Psychologiczna analiza wadliwych postaw społecznych*, PWN, Warszawa 1973.

¹¹ J. Szałański, *Resocjalizacja w zakładzie poprawczym*, WSiP, Warszawa 1978.

¹² T. Szmukier, *Z rozważań nad regulacyjną rolą empatii*, „Przegląd Psychologiczny” 1989, nr 4.

Zapotrzebowanie na stymulację

Wieloletnie badania Hansa Eysencka pozwalają stwierdzić, iż ekstrawertycy funkcjonują sprawniej w sytuacjach, gdy wartość stymulacyjna bodźca lub sytuacji bodźcowej jest wysoka, natomiast w sytuacjach stosowania bodźców o niskiej wartości stymulacyjnej lepiej funkcjonują introwertycy. Ekstrawertycy wolą więc takie formy interakcji społecznych, których wartość stymulacyjna jest wysoka, introwertycy natomiast ograniczają swoje kontakty społeczne¹³.

Przeprowadzono wiele badań dla określenia związku ekstrawersji i introwersji z zachowaniami antyspołecznymi. Hans Eysenck sformułował teorię przestępczości, która przewidywała, iż introwertycy, u których proces warunkowania przebiega łatwiej, będą mniej skłonni do przestępczości niż ekstrawertycy. Jak twierdzi autor, reakcję lękową, zapobiegającą podejmowaniu zachowań przestępczych, łatwiej wytworzyć u introwertyków. Ekstrawertycy, ze względu na większą trudność warunkowania, mniej skutecznie przyswajają sobie zasady życia społecznego. Po wprowadzeniu konstruktów neurotyczności i psychopatyczności Eysenck uznał, że przestępcy lokują się wysoko na trzech wymiarach: ekstrawersji, neurotyczności i psychotyczności. U dzieci większy wpływ na zachowania przestępcze ma ekstrawersja, u dorosłych neurotyczność¹⁴.

Poziom rozwoju moralnego a przestępczość

Pojęcie rozwoju moralnego jest następnym psychologicznym aspektem wyjaśniania przestępczości. Psychologia rozwoju moralnego zajmuje się głównie ustalaniem prawidłowości rozumienia norm moralnych na przestrzeni życia.

Przy wyjaśnianiu przestępczych zachowań wykorzystuje się najczęściej teorię rozwoju moralnego L. Kohlberga. Według tego autora we wczesnym okresie dorastania występuje tzw. „konwencjonalny poziom rozwoju moralnego”, w którym wyróżnia się dwa stadia. W pierwszym ocena zachowania wynika z aprobaty społecznej, ważną rolę odgrywa w nim aprobata rówieśników. W drugim stadium ocena zachowania oparta jest na prawie i porządku i odczuwany jest w nim szacunek dla autorytetów. W późniejszym okresie dorastania występuje „postkonwencjonalny poziom rozwoju moralnego”, który charakteryzuje się autonomicznym ujmowaniem zasad moralnych, niezależnie od autorytetów. Tu również autor teorii wyróżnił dwa stadia: pierwsze polega na przyjmowaniu zasad moralnych uznawanych przez społeczeństwo, drugie charakteryzuje się samodzielnym poszukiwaniem reguł. Jest to stadium uniwersalnych zasad sumienia. Badania inspirowane tą koncepcją wskazują, że u dorastających dominuje konwencjonalna moralność, niebędąca wyrazem wewnętrznych zasad¹⁵.

Związek między normami a postępowaniem nie jest prosty. Wskazuje na to między innymi zjawisko konformizmu. Polega ono na podporządkowaniu się

¹³ J. Strelau, *Psychologia temperamentu*, PWN, Warszawa 1998.

¹⁴ Tamże.

¹⁵ I. Obuchowska, *Drogi dorastania. Psychologia okresu dorastania dla rodziców i wychowawców*, WSiP, Warszawa 1996.

gotowym wzorom i schematom postępowania, między innymi na dostosowaniu się do grupy i opinii większości. Niektórzy autorzy uważają, że konformizm nie jest wynikiem wewnętrznej potrzeby podporządkowania się grupie, ale ceną za akceptację z jej strony, poczuciem bezpieczeństwa i przynależności.

System wartości uznawanych przez jednostkę jest bardzo istotny w regulacji zachowania. K. Ostrowska, kierując się tym założeniem, badała, jaki system wartości preferuje młodzież będąca w konflikcie z prawem i młodzież, która nie była karana, i stwierdziła różnice, szczególnie wobec takich wartości jak praca zawodowa i uczestnictwo w życiu społecznym. Przestępcy jako cele i dążenia życiowe oraz najważniejsze cechy charakteru wyróżnili zabawę, zmianę, ryzyko. Analiza systemu wartości przestępców pokazała, że osoby, dla których dobro innych nie stanowi wartości, częściej naruszają normy społeczne, respektują natomiast normy grupy, do której przynależą¹⁶.

Analizując wpływ interakcji grupowych na kształtowanie się dewiacyjnych zachowań, stwierdzono, że ważną kwestią są układy, w jakie wchodzi poszczególne jednostki. Badania prowadzone przez J.D. Coie'a i innych dowiodły, że przyjaźnie między parą agresywnych jednostek stanowią największe ryzyko eskalacji zaburzeń zachowań, a po roku trwania takich przyjaźni zachodzi niemal stuprocentowe prawdopodobieństwo występowania trwałych zachowań dewiacyjnych. Ponadto J. Surzykiewicz twierdzi, że grupy rówieśnicze nacechowane postawami aspołecznymi odgrywają znaczącą rolę w generowaniu zachowań przestępczych. Stwierdzono również, że chłopcy z symptomami nieprzystosowania preferują przestępczy konformizm i dezaprobatę norm społecznych. Dążą do dominacji nad innymi, do „siły”, do gromadzenia dóbr i pieniędzy, akceptują kradzieże, nieprzyznawanie się do winy. Najczęściej uchylają się od pomagania innym. Posiadają niskie poczucie rygorystyki moralnego oraz wysokie nasilenie tendencji egocentrycznych¹⁷.

Samoocena a przestępczość

Samoocena to zespół sądów i opinii, które jednostka odnosi do własnej osoby. Rozumiana jest jako całościowy stosunek do siebie i całego postępowania, oparta na ocenie tych cech, z którymi się identyfikujemy. Samoocena globalna, określana jako poczucie własnej wartości, stanowi najważniejszą strukturę regulacyjną¹⁸. Możemy wyróżnić samoocenę zaniżoną i zawyżoną. Zaniżona to stan, w którym człowiek przypisuje sobie niższe możliwości, niż rzeczywiście posiada. Nie docenia swoich zdolności czy swojej społecznej atrakcyjności. Zawyżona samoocena polega na przypisywaniu sobie możliwości wyższych od rzeczywistych. Ogólna ocena samego siebie, oparta na porównaniu swoich osiągnięć ze stawianymi sobie wymaganiami, jest ważnym czynnikiem determinującym stosunek do siebie, który określa się jako „poziom samoakceptacji”. Samoakceptacja jest jednym z czynników determinujących społeczne funkcjonowanie jednostki. Odgrywa ona istotną rolę w samorealizacji każdego człowieka.

¹⁶ K. Ostrowska, *Psychologiczne determinanty...*

¹⁷ J. Surzykiewicz, *Agresja i przemoc w szkole. Uwarunkowania socjologiczne*, Warszawa 2000.

¹⁸ H. Kulas, *Samoocena młodzieży*, WSiP, Warszawa 1986.

Współczesne badania nad samooceną i samoakceptacją nieletnich w zakładach poprawczych oraz istniejących podkulturach młodzieżowych pokazują związek samooceny z rodzajem i stopniem wykołajenia społecznego. Jak twierdzi R. Drwał, pozytywny obraz siebie jest gwarancją niepopadnięcia w konflikt z prawem, negatywny zaś przeciwnie. M. Braun-Gałkowska pisze, iż „człowiek z poczuciem niższości odczuwa stały niepokój o odtrącenie i często uprzedza je agresją”. Natomiast J. Stanik stwierdził w swych badaniach, iż nieletni przestępcy mają skłonności do widzenia siebie w lepszym świetle, niż wskazuje na to ich zachowanie¹⁹. Wyniki badań nie są więc jednoznaczne.

Badania prowadzone przez Bartkowicza, Szałańskiego i Sołtysiaka wskazują, że prawie 76% wychowanków zakładu poprawczego przejawiało dwa typy samooceny. W pierwszym, charakterystycznym dla konformisty podkulturowego, nieletni spostrzegają swoją odrębność w porównaniu z innymi ludźmi, przejawiają pesymizm życiowy i znaczny stopień samoakceptacji, gdyż standardy wchodzące w skład idealnego obrazu ich osoby nie odbiegają od realnego obrazu. Drugi charakterystyczny jest dla jednostek antyspołecznych, gdzie wychowankowie postrzegają wokół siebie potencjalnych rywali, nie podejmują starań o pozyskanie akceptacji otoczenia, postrzegają siebie jako niezadowolonych, kapryśnych i niezgodnych, ale nie starają się tego zmienić, stąd znaczna zbieżność realnego i idealnego obrazu własnej osoby i znaczny stopień samoakceptacji²⁰.

Z badań empirycznych D. Boreckiej-Biernat nad samooceną w sytuacji ekspozycji społecznej grup osób agresywnych i nieagresywnych wynika, że grupa agresywna nisko oceniła te aspekty swojego „ja”, które bezpośrednio wiążą się ze stosunkiem do norm i wartości moralnych, z funkcjonowaniem w ustalonych rolach społecznych. Wskazuje to na negatywną ocenę siebie przez osoby agresywne w określonych rolach i układach społecznych (jako członka rodziny, uczestnika współdziałania z innymi ludźmi). Młodzież agresywna nisko ocenia swoje właściwości oraz swoje zachowanie, co ma wpływ na niezadowolenie z siebie.

Stopień samooceny jest istotnym czynnikiem determinującym zachowania jednostki. Osoby o zawyżonym, jak i zaniżonym poziomie samooceny charakteryzują się niekorzystnym funkcjonowaniem. Najlepiej przystosowane są osoby o umiarkowanie wysokim poziomie samooceny. Wpływ samooceny na sposób postępowania jest zróżnicowany. Od tego, jak człowiek ocenia siebie, zależą: sposób reagowania na zadania, charakter stosunków z innymi ludźmi, efektywność jego działań, a tym samym dalszy rozwój osobowości. Samoocena determinuje funkcjonowanie jednostki w różnych rolach społecznych.

Alienacja

Poczucie odosobnienia i izolacji w stosunku do ważnych obszarów środowiska społecznego, mniej lub bardziej długotrwałe, może grozić każdemu. Jeśli to subiek-

¹⁹ B. Gawda, *Poczucie niskiej wartości u młodzieży przestępczej na podstawie analizy pism*, [w:] *Drogi samorealizacji młodzieży dorastającej*, red. L. Niebrzydowski, Wyd. Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 1997.

²⁰ J. Szałański (red.), *Wina – kara – nadzieja – przemiana*, Łódź – Warszawa – Kalisz 1998.

tywne odczucie utrzymuje się dłużej, możemy mówić o wyobcowaniu jednostki, czyli poczuciu alienacji²¹.

We współczesnych badaniach dominuje podejście zapoczątkowane przez H. Seemana, według którego alienacja to subiektywny stan jednostki. Alienacja przejawia się poczuciem bezsilności, poczuciem bezsensu, poczuciem anomii, poczuciem samowyobcowania i poczuciem izolacji. Charakterystyka alienacji w kontekście społecznym ma związek z pojęciem kryzysu, rozumianego jako niekorzystna dla kogoś lub czegoś sytuacja, załamanie się lub dezorganizacja w obrębie systemu jednostkowego, grupowego, ekonomicznego, politycznego. Osoba doświadczająca alienacji znajduje się w stanie kryzysu, pojmowanego jako ostra reakcja na sytuację psychologicznie trudną. Emocjonalnym odpowiednikiem tego stanu jest niezadowolone, apatia, rozczerowanie, lęk, rezygnacja, agresja.

Powołując się na badania M. Makara-Studzińskiej, S. Kołodziej i R. Turek²², stwierdzono, że mężczyźni doświadczających alienacji i dokonujących aktów agresji często cechuje brak kompetencji społecznych, takich jak umiejętności komunikacyjne, występowanie u nich symptomów psychopatologicznych, depresji, lęku i hysterii. Cechują się także zależnością emocjonalną, niepewnością siebie, zaniżoną samooceną oraz zaburzeniem kontroli emocjonalnej.

Model określania etapu rozwoju i zagrożeń w procesie życia

Własne doświadczenia terapeutyczne oraz badania z zakresu terapii i rozwoju osobowości pozwalają wyodrębnić etapy rozwoju, jego właściwości oraz zagrożenia towarzyszące rozwojowi. Twórczy przebieg życia człowieka dokonuje się w sposób zaprezentowany na rysunku nr 1 i opisany poniżej.

Etapy	Cele twórczego życia		Zagrożenia dla rozwoju
1.	Pokora	←→	Pycha
2.	Autonomia	←→	Zależność
3.	Wizja	←→	Zaślepienie
4.	Wiara	←→	Zwątpienie
5.	Odwaga	←→	Lęk
6.	Świadomość	←→	Egoizm
7.	Miłość	←→	Nienawiść
8.	Wolność	←→	Obsesja

Rys. 1. Cele i zagrożenia twórczego życia

Źródło: Opracowanie własne

²¹ K. Korzeniowski, *O dwóch psychologicznych podejściach do problemu alienacji. Próba syntezy*, „Przegląd Psychologiczny” 1990, nr 1.

²² M. Makara-Studzińska, S. Kołodziej, R. Turek, *Mężczyźni jako sprawcy przemocy*, [w:] *Promocja zdrowia w hierarchii wartości*, Annales UIniversitatis Mariae Curie-Skłodowska, Medicina, vol. LX, Supl. XVI, N3, Lublin 2005.

1. Pierwszy etap dokonuje się przez POKORĘ jako niezbędny warunek wszelkiego poszukiwania, charakteryzujący się gotowością do uczenia się, otwartością na nowe, nieustępliwością, zadawaniem pytań, odwagą, uznaniem autorytetu, zapałem, ciekawością. Właściwości te charakteryzują spontaniczne, ufne dziecko. Praktyka POKORY trwa przez całe życie, gdyż ciągle stajemy przed nowymi pytaniami i zagadkami. Aby pojąć sens swojego życia, zachowanie wymaga pokory oraz odwagi i stanowi fundament autonomii. Umiejętne rozwijanie tej cechy u siebie, swoich dzieci i wychowanków, jest koniecznością i zadaniem. Choć POKORA nie jest obecnie w modzie i nigdy nie była ceniona, to jednak prawdziwa autonomia nie istnieje bez odważnej POKORY.
Zagrożeniem dla praktykowania POKORY jest budowanie iluzji autonomii, która kosztuje dużo czasu i energii, jest przejawem egoizmu i PSYCHY. Dopóki nie stać nas na popełnianie błędów i przyznawanie się do nich, dopóty będziemy skazani na życie w iluzji, udawanie, budowanie fałszywego „ja”. PSYCHA, będąca zagrożeniem, przejawiać się zaczyna w niechęci do zadawania pytań, braku wątpliwości, nietolerowaniu krytyki, w arogancji, braku dystansu do siebie. Obserwujemy te zachowania u osób dorosłych przejawiających niedojrzałe, egocentryczne cechy osobowości, prowadzące do alienacji i w konsekwencji często do zachowań przestępczych. U małych dzieci w zachowaniach lękowych, wycofaniu, braku zainteresowania światem. Są to cechy zachowań dzieci pozbawionych prawidłowych warunków do rozwoju.
2. AUTONOMIA to warunek rozwoju w drugim etapie, jako początek samodzielnego poszukiwania. Doświadczamy jej jako stanu bycia wolnym, zaczyna się od odkrycia, że dzięki nogom i kręgosłupowi możemy korzystać z ruchu i zdobywać świat. Radość tego doświadczenia może nam towarzyszyć w życiu, jeżeli nie zostało naruszone nasze wewnętrzne terytorium, nasz psychiczny kręgosłup w okresie dzieciństwa. Brak psychicznego kręgosłupa zrównoważony przez zewnętrzne podpory, budowanie zbroi i pancerza przed zewnętrznym zagrożeniem prowadzi do ograniczenia naszego rozwoju i AUTONOMII. Powstanie pancerza oferuje złudzenie autonomii i pozornie spełnia marzenie o niezależności i wolności. Czyni nas jednak zależnym od opinii i wpływu otoczenia. W tym etapie otwartość zostaje zastąpiona przez zamknięcie, elastyczność przez sztywność, a kreatywność przechodzi stagnację. Powstająca w ten sposób ZALEŻNOŚĆ stanowi zagrożenie drugiego etapu. Proces rozwoju i zagrożenia w tym etapie obrazuje przypowieść według La Fontaine’a.

Pewien człowiek musiał wraz z swoim synkiem udać się do odległego miasta. Miał tylko jednego osła, zatem posadził na nim synka, a sam siedł obok i cała trójka była szczęśliwa. Kiedy jednak mijali pierwsze na swej drodze miasteczko, ojciec usłyszał, że na ich widok ludzie szepczą: „Spójrzcie, jaki niemądry jest ten człowiek. Pozwala chłopcu siedzieć na osle, a sam idzie pod górę z takim wysiłkiem.” Ojciec poczuł zakłopotanie, zdjął syna z osła i sam na niego usiadł. I wszyscy wydawali się szczęśliwi. Jednak gdy przechodzili przez następne miasteczko, ojciec znowu usłyszał, że przechodnie szepczą: „Patrzenie, co za okrutny

człowiek, sam siedzi na ośle, a biedny mały chłopiec musi iść pieszo.” Ojciec znowu się stropił. Podniósł więc chłopca z ziemi i usadził go na ośle przed sobą. I wszyscy wydawali się szczęśliwi. No, może z wyjątkiem osła. Kiedy mijali kolejne miasteczko, ojciec znowu usłyszał szept mieszkańców: „Zobaczcie, jak okrutny i głupi jest ten człowiek, Siedzą obaj z synem na tym małym, biednym osle, który z wysiłku już ledwie porusza nogami.” Biedny ojciec po raz kolejny się zmieszał. Pomyślał, że zejdą wraz z synem z osła i pozwolą mu iść dalej bez jakiegokolwiek obciążenia. W ostatnim już miasteczku, które musieli minąć, by dojść do celu, ojciec znowu podsłuchiwał szept przechodniów: „Zobaczcie, jaki okrutny i głupi jest ten człowiek. Pozwala swemu zwierzęciu iść bez obciążenia, a sam męczy się, idąc pieszo. Gdyby chociaż pozwolił swojemu małemu biednemu synkowi usiąść na osle...”. Usłyszawszy to, ojciec nie wiedział już co począć i zdesperowany postanowił zrezygnować z dalszej podróży²³.

3. W trzecim etapie rozwój dokonuje się przez WIZJĘ, która stanowi siłę napędową wszelkich poszukiwań. Jest zdolnością do widzenia własnych celów i rozwiązań, ze świadomością potrzeb i marzeń. Ponadto jest zdolnością do widzenia rzeczy i zdarzeń „z lotu ptaka”, rozwojem intuicji. WIZJA wskazuje drogę wyjścia z kręgu konformizmu i komfortu. Zagrożeniem w trzecim etapie jest zaślepienie, objawiające się nadmierną kontrolą, asekurantwem, konserwatyzmem, brakiem celów, wyzwań i zadań. Charakteryzuje się zatrzymaniem się w rozwoju, zagubieniem w zakotwiczonych wcześniej uzależnieniach, np. w gorączce złota, pieniędzy, seksu, zakupów, skutkujące pracoholizmem, alkoholizmem, narkomanią, zachowaniami przestępczymi i recydywą.
4. Kolejny etap dokonuje się poprzez WIARĘ. Siłę człowieka mierzy się wytrzymałością na przeciwności losu, kryzysy i nieszczęścia. A ta w ogromnej części zależy od wiary. Szukanie „wewnętrznego głosu”, który jest naszym przewodnikiem, rezultatem dotychczasowej pracy i rozwoju i prowadzi do odkrycia tego, co dla nas najważniejsze na wszystkich płaszczyznach naszego życia: rodzinnej, zawodowej, towarzyskiej i duchowej. Efektem jest szacunek do siebie. Zagrożeniem tego etapu jest pojawienie się ZWĄTPIENIA w siebie, brak konsekwencji w działaniu, wycofywanie się, pesymizm, czarnowidztwo, stagnacja, negatywne przekonania co do siebie i świata, lęk przed przemijaniem, depresje, psychozy.
5. Piąty etap to budowanie ODWAGI. Związany z wkraczaniem w nieznane, bierze się z głębokiej wiary i ufności wobec siebie, w zdolności do podejmowania dużego ryzyka w imię realizacji celu. Przekraczaniem lęku przed nieznanym, trudnym ostatecznym. ODWAGA bierze się z ze zrozumienia sensu i znaczenia swojego życia. Przeciwnieństwem i zagrożeniem realizacji twórczego życia człowieka jest LĘK. Lęk powodujący stawanie się niezdolnym do podjęcia realnego, ryzykownego działania, skutkujący brakiem konsekwencji i determinacji działania. Ponadto lęk przed kompromitacją prowadzi do izolacji, wycofania. Zagrożeniem jest ciągle doświadczanie poczucia winy i niepewności, co powo-

²³ W. Eichelberger, P. Forthomme, F. Nail, *Quest. Twoja droga do sukcesu*, Jacek Santorski & Co Agencja Wydawnicza, Warszawa 2007.

duje bierność i wycofywanie się. Skrajne zjawiska to samobójstwa, autouszkodzenia, neurotyzm.

6. Ten etap dokonuje się przez poszerzenie ŚWIADOMOŚCI, która pozwala dostrzegać właściwie rzeczywistość w jej realnym wymiarze, z wycuciem właściwych proporcji. Dzięki ŚWIADOMOŚCI osoba doświadcza siebie i swoje cele jako jeden z niezliczonych przejawów przemiany i rozwoju. Zagrożeniem jest EGOIZM, poczucie wyjątkowości, wywyższanie się, wodzostwo, nadużywanie władzy, możliwości wpływu na otoczenie, izolowanie się, celebrowanie męczeństwa, paranoja. W tym etapie może pojawić się konieczność leczenia psychiatryczno-terapeutycznego.
7. Siódmy etap dokonuje się przez MIŁOŚĆ. W tym etapie o życiu człowieka stanowi umiejętność takiego zdefiniowania swojego życia, aby służyło dobrze innym. Charakteryzuje go zdolność do empatii, współodczuwania, rozumienia potrzeb i uczuć innych, uznawania ich potrzeb za ważniejsze od własnych, gotowość do dzielenia się i wspierania. Zagrożeniem jest NIENAWIŚĆ, charakteryzująca się pogardą wobec innych i świata, przymusem walki, rywalizacji, dominacji i kontroli, poczuciem, że się jest jedynym sprawiedliwym. Towarzyszy temu skrywane poczucie osamotnienia i zagrożenia.
8. Kończącym etapem rozwoju jest uczucie i bycie wolnym. WOLNOŚĆ to zdolność do obrony własnych wizji, swoich przekonań, dokonań, a także wolność od lęku przed utratą, zmianą, odrzuceniem, przed zasłużoną sławą, odpowiedzialnością i popularnością. Całkowita otwartość, gotowość do podejmowania nowych wyzwań. Zagrożenie wynikające z wcześniej nierozwiązanych problemów prowadzi do OBSESJI, która charakteryzuje się przymusem myślenia i realizowania obsesyjnych celów za wszelką ceną, potrzebą kontroli nad sobą i innymi. Występuje także sztywność i ograniczenie, skrywane poczucie winy, lęku, napięcia i wykluczenia, całkowity brak pokory i wiary.

Konkludując – każde z zagrożeń, gdy zostanie rozpoznane, staje się okazją do uczenia się, okazją do doświadczenia pokory i początkiem rozwoju i zmian. W procesie resocjalizacji określenie poziomu rozwoju wychowanka może być podstawą do podjęcia adekwatnych działań pozwalających uruchomić proces zdrowienia.

Bibliografia:

1. Eichelberger W., Forthomme P., Nail F., *Quest. Twoja droga do sukcesu*. Jacek Santorski & Agencja Wydawnicza, Warszawa 2007.
2. Gawda B., *Poczucie niskiej wartości u młodzieży przestępczej na podstawie analizy pisma*, [w:] *Drogi samorealizacji młodzieży dorastającej*, red. L. Niebrzydowski, Wyd. Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 1997.
3. Han-Ilgiiewicz N., *W poszukiwaniu dróg resocjalizacji*, PWN, Warszawa 1967.
4. Hołyst B., *Przestępczość nieletnich*, [w:] *Encyklopedia pedagogiczna*, red. W. Pomykało, Wyd. Innowacje, Warszawa 1993.

5. Kliś M., *Empatia a inteligencja, cechy osobowości i temperamentu*, „Psychologia Wychowawcza” 1994, nr 5.
6. Korzeniowski K., *O dwóch psychologicznych podejściach do problemu alienacji. Próba syntezy*, „Przegląd Psychologiczny” 1990, nr 1.
7. Kulas H., *Samoocena młodzieży*, WSiP, Warszawa 1986.
8. Makara-Studzińska M., Kołodziej S., Turek R., *Mężczyźni jako sprawcy przemocy*, [w:] *Promocja zdrowia w hierarchii wartości*, Annales UIniversitatis Mariae Curie-Skłodowska, Medicina, vol. LX, Supl. XVI, N3, Lublin 2005.
9. Miluska J., *Dramat tożsamości*, [w:] *Ku pedagogii pogranicza*, red. Z. Kwieciński, L. Witkowski, UMK, Toruń 1990.
10. Obuchowska I., *Agresja*, [w:] *Encyklopedia pedagogiczna*, red. W. Pomykało, Wyd. Innowacje, Warszawa 1993.
11. Obuchowska I., *Drogi dorastania. Psychologia okresu dorastania dla rodziców i wychowawców*, WSiP, Warszawa 1996.
12. Ostrowska K., *Psychologiczne determinanty przestępczości młodocianych*, PWN, Warszawa 1981.
13. Pawlik S., Kobiec-Bednarska W., Motyl R., *Przestępstwa nieletnich. Statystyka sądowa przestępczości nieletnich za okres 2004-2008*.
14. Pilch T., *Agresja i nietolerancja jako mechanizmy zagrożenia ładu społecznego*, [w:] *Pedagogika społeczna*, red. T. Pilch, I. Lepalczyk, Wyd. Żak, Warszawa 1995.
15. Pospiszyl K., *Psychologiczna analiza wadliwych postaw społecznych*, PWN, Warszawa 1973.
16. Pospiszyl K., *Psychopatia*, PWN, Warszawa 1985.
17. Surzykiewicz J., *Agresja i przemoc w szkole. Uwarunkowania socjologiczne*, Warszawa 2000.
18. Szałański J., *Resocjalizacja w zakładzie poprawczym*, WSiP, Warszawa 1978.
19. Szałański J. (red.), *Wina – kara – nadzieja – przemiana*, Łódź – Warszawa – Kalisz 1998.
20. Szmukier T., *Z rozważań nad regulacyjną rolą empatii*, „Przegląd Psychologiczny” 1989, nr 4.
21. Strelau J., *Psychologia temperamentu*, PWN, Warszawa 1998.

